

LIETUVOS PROBLEMINIŲ REGIONŲ BENDROJO UGDYMO MOKYKLŲ TINKLO KAITA 2001–2016 M. – DIDĖJANČIOS TERITORINĖS ATSKIRTIES ATSPINDYS

Viktorija Baranauskienė, Vidmantas Daugirdas¹⁶

Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institutas,

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: baranauskiene.viktorija@gmail.com; vidmantas.geo@gmail.com

Baranauskienė V., Daugirdas V. CHANGES IN THE NETWORK OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS IN PROBLEMATIC REGIONS OF LITHUANIA IN 2001-2016 – INCREASING REFLECTION OF SPATIAL EXCLUSION. *Geografijos metraštis*, 50, 2017.

Abstract. School is the primary and main institution that contributes to the foundations of the whole country's education system and is the key to our nation's survival. Following this statement, in this article the network of general education schools is regarded as one of the main factors' influencing spatial and social exclusion. We state that the school is considered as one of the most important institutions' that ensures the viability of the entire local community. The purpose of this study is to determine the trends of the change in the network of general education schools in Lithuania's problem regions during the period 2001–2016, and to assess their impact on the growing social and spatial exclusion which directly relates to the quality of life. Twenty-two sparsely populated municipalities (SPM) have been selected as the subject of the research. These are the municipalities where the rural population density at the beginning of the 2017 did not exceed 12.5 inhabitants per square kilometer. It was used the data of Lithuania Statistics and AIKOS for the analysis. Also, several years of our expeditions to sparsely populated areas, and communication with school leaders and employees, local community representatives have helped us to make some conclusions about the significance of the schools for local communities. We end up the article with the presentation of generalized research results reflecting the trends of the school network's decline. Also, we present the possible impact on the increase of spatial and social exclusion in problematic regions of Lithuania.

References 25. Figs 10. In Lithuanian, summary in English.

Keywords: problem region, sparsely populated areas, general education, social exclusion, spatial exclusion, territorial differences, welfare.

Received: December 2017, accepted: December 2017

Įvadas

Mokykla – pirminė ir pagrindinė institucija, kurianti visos šalies švietimo sistemos pamatus, – yra svarbiausias mūsų tautos išlikimo pagrindas. Pastarųjų dviejų dešimtmečių duomenų analizė rodo, kad mažėjantis šalies gyventojų skaičius lemia ir mažėjantį mokinių skaičių, todėl nyksta mokyklų tinklas. 2001–2016 m. bendrojo ugdymo mokyklos išgyveno didelius pokyčius, jos buvo ne tik likviduojamos, bet ir reorganizuojamos, nebeįkomplektuojamos tam tikros klasės arba jos sujungiamos (LR švietimo ir mokslo

¹⁶ Straipsnis parengtas pagal II-ojoje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Mokslų grįsto švietimo link“ skaitytą pranešimą „Lietuvos probleminių regionų bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaita 2001–2016 m. – didėjančios teritorinės atskirties atspindys“. Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. GER-005/2017). Tyrimas įgyvendintas bendradarbiaujant su Lietuvos socialinių tyrimų centro doktorante V. Baranauskiene.

ministerija, 2004, 2008, 2015, 2017). Be to, kai kurios mokyklos, daugiausia pradinio ugdymo, išliko įregistruotos kaip švietimo įstaigos ir yra daugiafunkcinių centrų sudedamoji dalis, tačiau realiai – jose nebeliko mokinių.

Šio tyrimo tikslas buvo nustatyti 2001–2016 m. laikotarpio Lietuvos probleminių regionų bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitos tendencijas ir įvertinti jų įtaką didėjančiai socialinei bei teritorinei atskirčiai, kuri tiesiogiai siejasi su gyvenimo kokybe ir gerove. Siekiant užsibrėžto tikslo buvo bandoma išanalizuoti depopuliacijos mastus probleminiuose regionuose ir bendrojo ugdymo mokyklų, mokinių bei mokytojų skaičiaus kaitą. **Tyrimo objektu** pasirinktos 22 retai apgyventos savivaldybės (toliau – RAS), kuriose kaimo gyventojų tankumas 2017 m. pradžioje siekė iki 12,5 gyv./km² (1, 3 pav.) ir kurias galima laikyti Lietuvos probleminių regionų sudėtine dalimi. Mažas gyventojų tankumas yra vienas svarbiausių probleminio regiono rodiklių ir išskyrimo kriterijų. Nagrinėjamu laikotarpiu RAS skaičius išaugo nuo 7 iki 22 ir siekia apie 45 proc. šalies teritorijos ploto. Ypač išsiskiria šiaurės rytinė Lietuvos dalis, kurioje jau susiformavo ištisas retai apgyventas regionas (apimantis 11 rajonų savivaldybių – Biržų, Kupiškio, Rokiškio, Anykščių, Utenos, Zarasų, Ukmergės, Širvintų, Molėtų, Ignalinos ir Švenčionių), išsiskiriantis prasčiausiais demografiniais ir socioekonominiais rodikliais. Todėl jis pasirinktas detalesnei bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitos analizei kaip atskiras retai apgyvento regiono atvejis (10 pav.). Analizuoti visos Lietuvos mokyklų tinklo kaitos šiame straipsnyje nesiimame.

Ankstesni Lietuvos mokyklų tinklo kaitos tyrimai. Lietuvos mokyklų tinklo kaitos tema nėra nauja, nagrinėta ne vieno mokslininko (Dumbliauskienė, Staugaitytė, 2013; Kriaučiūnas ir kt., 2016 ir kt.). Daugiausia prie to prisidėjo geografs, ypač P. Gaučas, kuris sutelkė dėmesį Rytų Lietuvos daugiakalbiam regionui, parengė nemažai žemėlapių ir kartoschemų. Jo darbuose nagrinėjama istorinė įvairiakalbių mokyklų tinklo raida, dėsnių dalykų vartojamos kalbos kaita, daugelis kitų aktualių etnolingvistinių problemų, būdingų šiam regionui (Gaučas, 1992, 1996, 1997a, 1997b, 2000). Tačiau minėti darbai specialiai neišskiria probleminių ar retai apgyventų regionų, yra tik keletas darbų, kuriuose aptariamas mokyklų tinklas retai apgyventose teritorijose (Daugirdas ir kt., 2013; Luobikienė, 2016). Apie mokyklų tinklo kaitą kartais kalbama kaip apie socialinių aptarnavimo įstaigų tinklo dalį, jų prieinamumą. K. Trakšėlys švietimo prieinamumą akcentuoja ne vien tik kaip geografinį, fizinį mokyklos pasiekiamumą ir mokyklų tinklo išdėstymą, kuris, jo teigimu, ypač svarbus gyvenantiems kaimo vietovėse, bet akcentuoja ir švietimo įstaigų suteikiamą mokslo kokybę (Trakšėlys, 2015). Taigi švietimo prieinamumas susideda iš dviejų dedamųjų – mokyklų pasiekiamumo (prieinamumo) ir mokymosi kokybės (Trakšėlys, 2015; LR švietimo įstatymas, 2011). Pasak K. Trakšelio, „švietimo prieinamumas ir kokybiškas švietimas yra daugelio šalių politinių diskusijų objektas ir prioritetas, nes kokybiškas ir prieinamas švietimas suvokiamas kaip visuomenės ir žmogaus gerovės pagrindas“ (Trakšėlys, 2015, p. 129).

Tyrimo metodologija. Šiame darbe bendrojo ugdymo mokyklų tinklas vertinamas kaip vienas iš pagrindinių veiksnių, turinčių įtakos teritorinei ir socialinei atskirčiai, mokykla laikoma viena iš svarbiausių institucijų, kuri užtikrina visos vietos bendruomenės gyvybingumą. Todėl tikėtina, kad panaikinus mokyklą, gyvenvietėje gali pradėti sparčiau mažėti gyventojų, mokyklinio amžiaus vaikų, o kartu ir nykti kitos socialines paslaugas teikiančios įstaigos: kultūros centrai, bibliotekos, parduotuvės, pašto skyriai ir kt. Tokia teritorija vis labiau periferėja, pagrindines paslaugas teikiančios įstaigos „tolsta“, jų lieka

vis mažiau, jos tampa sunkiau pasiekiamos, prastėja gyvenimo kokybė. Keičiasi net gyventojų savimonė, jie vis labiau laiko save periferijos gyventojais, gyvenančiais „pasaulio pakraštyje“, valstybės pamirštais, pasmerktais, paliktais likimo valiai. Šis apibūdinimas įvardina naujai vartojamą geografinį terminą – teritorinė atskirtis (Daugirdas ir kt., 2013).

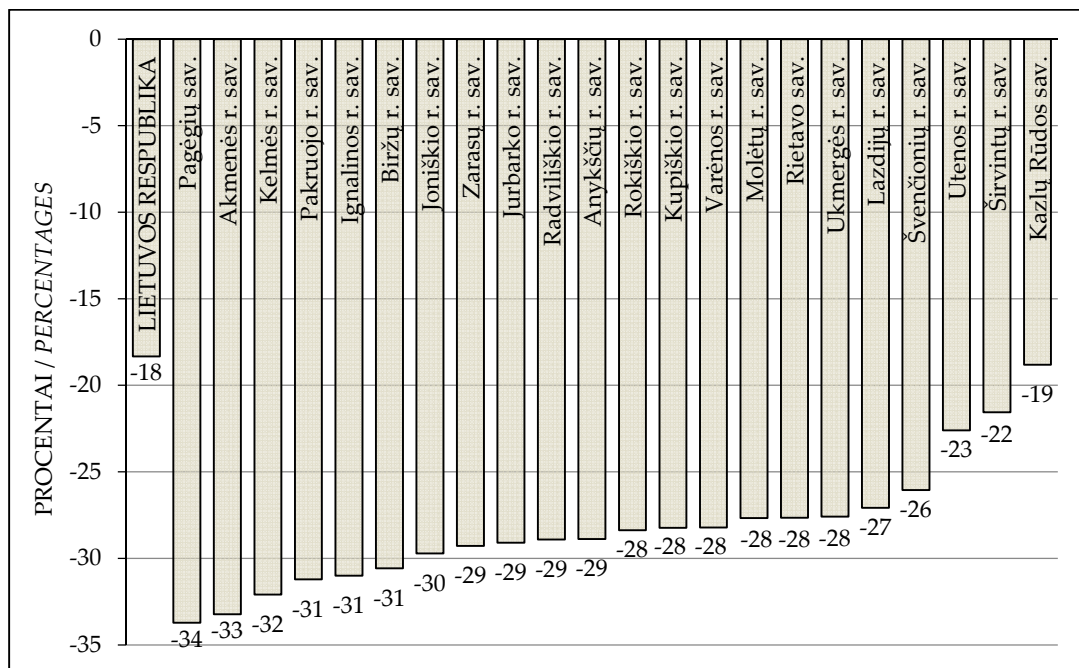
Bendrojo ugdymo mokyklų, mokinių ir mokytojų skaičiaus kaitos analizei 2001–2016 m. naudoti Lietuvos statistikos departamento pateikiami Oficialiosios statistikos portalo Rodiklių duomenų bazės (<https://osp.stat.gov.lt/>) bei Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos AIKOS (atvira informavimo, konsultavimo ir orientavimo sistema: <https://www.aikos.smm.lt/>) duomenys. Lietuvos statistikos departamento duomenų bazė naudota bendrojo ugdymo mokyklų skaičiaus kaitos analizei, tačiau šioje bazėje nepateikiami mokyklų skyriai, mokyklų tipai, tikslus adresas (buveinė), todėl detalesnei analizei buvo derinama abiejų duomenų bazių informacija. AIKOS sistema padėjo patikslinti 22-iejų RAS, ypač Šiaurės Rytų Lietuvos, bendrojo ugdymo bazinių mokyklų skaičių 2016 m. ir jų skyrius, nustatyti tikslų adresą (buveinę), mokyklos tipą ir kt. Taip pat Šiaurės Rytų Lietuvos RAS bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitos analizei naudota Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos 2001–2016 m. ataskaita apie bendrojo ugdymo mokyklų steigimą, reorganizavimą, likvidavimą, pertvarkymą ir kitas įvairias struktūrines pertvarkas (LR švietimo ir mokslo ministerija, 2017). Duomenų analizė atlikta taikant kartografavimo ir geografinės duomenų analizės metodus, teritorinių dėsningumų aprašymą, palyginamąją teritorinę analizę, naudojant GIS bei CorelDraw programas.

Kai kurias išvadas apie mokyklos reikšmę vietos bendruomenėms padėjo padaryti mūsų keletą metų vykdomos ekspedicijos į retai apgyventas teritorijas, bendravimas su mokyklų vadovais ir darbuotojais, vietos bendruomenių atstovais.

1. Depopuliacijos tendencijos retai apgyventose Lietuvos savivaldybėse

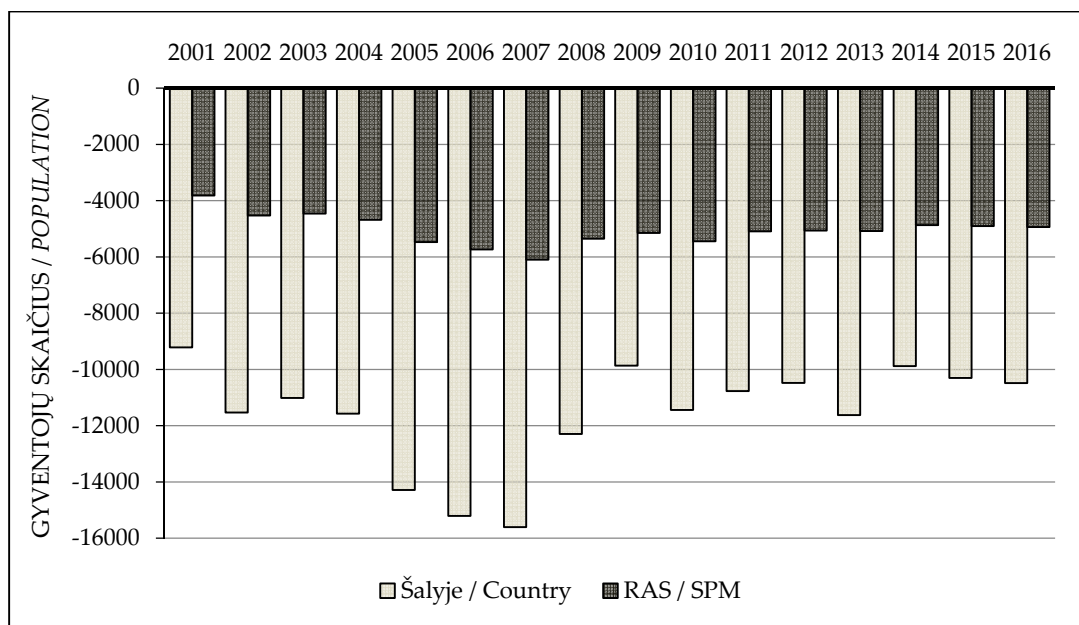
Lietuvoje gyventojų skaičiaus mažėjimo tendencija ypač išryškėjo įstojus į Europos Sąjungą (išaugo emigracija). Tačiau ne tik dėl to šalis išgyvena gilią demografinę krizę – išlieka mažas gimstamumas, vyksta gyventojų senėjimas, formuojasi reprodukcijai nepalanki gyventojų demografinė sudėtis. 2001–2017 m. iš Lietuvos emigravo 699 127 gyventojai, iš jų iš RAS – 109 243 (15,6 proc.) (Lietuvos statistikos departamentas, 2018a), o į Lietuvą imigravo 217 691 gyventojas, iš jų į RAS – 27 460 (12,6 proc.) (Lietuvos statistikos departamentas, 2018b). Dėl didelės emigracijos ir mažos imigracijos Lietuvos depopuliacijoje migracijos dedamoji sudarė 68,9 proc., RAS – 74,9 procento. 2001–2017 m. laikotarpiu gyventojų šalyje sumažėjo nuo 3 486 998 iki 2 847 904 (pokytis – -18 proc.), o RAS – nuo 680 252 iki 487 555 gyventojų (pokytis – -28 proc.) (1, 2 pav.). Iš visų 22 RAS didžiausiu neigiamu gyventojų pokyčiu pasižymėjo Pagėgių (-34 proc.), Akmenės r. (-33 proc.), Kelmės r. (-32%), Pakruojo r., Ignalinos r. ir Biržų r. (po -31 proc.) savivaldybės, o mažiausias gyventojų skaičiaus pokytis buvo Kazlų Rūdos savivaldybėje (-19 proc.) (1 pav.).

Be emigracijos, svarbus demografinis veiksnys, susijęs su gyventojų tankumo mažėjimu ir mokyklų tinklo nykimu, – natūrali gyventojų kaita (2 pav.). Jau daugiau kaip du dešimtmečius šalyje, ypač RAS, ji yra neigiama. 2001–2016 m. Lietuvoje dėl natūralios gyventojų kaitos sumažėjo 185 577 gyventojais, iš jų RAS – net 80 682 (43,5 proc.). Nuo 2009 m. natūralus gyventojų skaičiaus mažėjimas RAS jau sudaro beveik pusę visos šalies neigiamos natūralios gyventojų kaitos.

1 pav. Gyventojų skaičiaus pokytis retai apgyventose Lietuvos savivaldybėse 2001–2017 m. (proc.)
(Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017g)

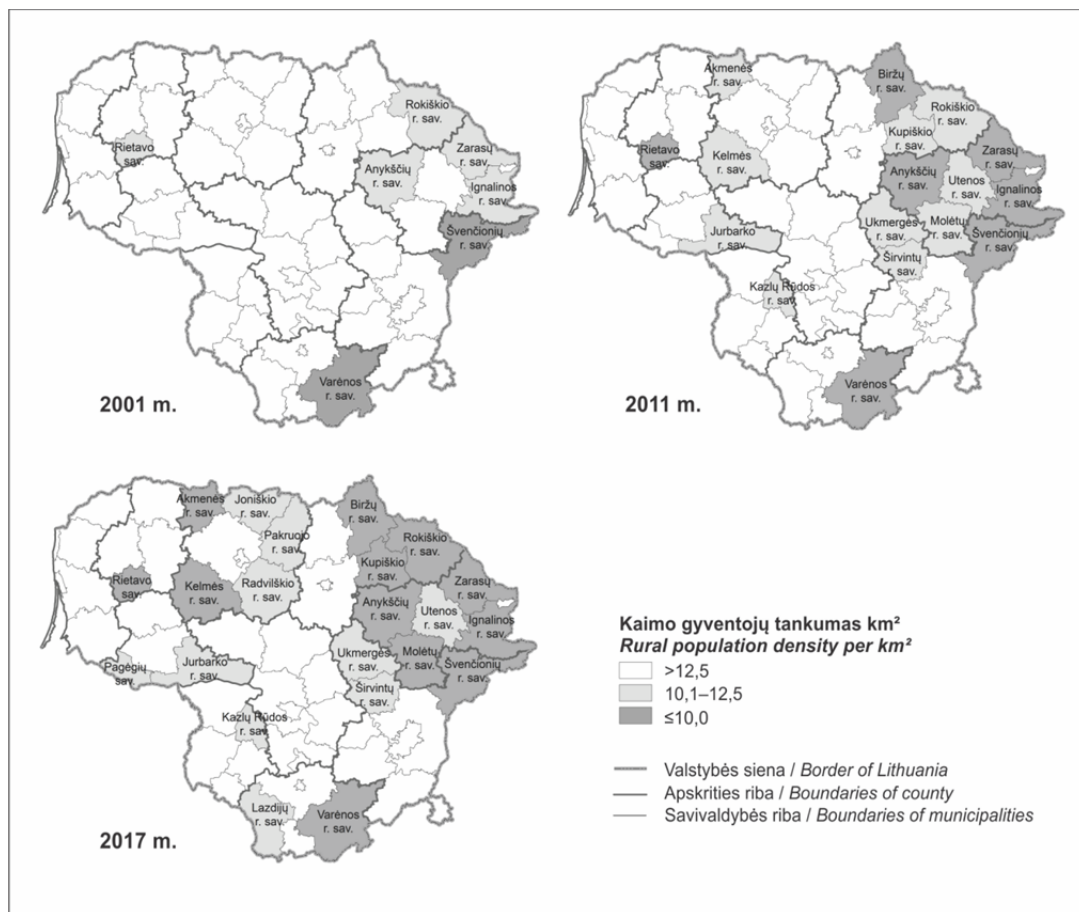
Fig. 1. The change in the number of inhabitants in the sparsely populated municipalities of Lithuania in 2001–2017 (%) (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017g)

2 pav. Natūrali gyventojų kaita retai apgyventose Lietuvos savivaldybėse 2001–2016 m. (gyv. sk.)
(Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017e)

Fig. 2. Natural change of population in the sparsely populated municipalities of Lithuania in 2001–2016 (population) (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017e)

Dėl aukščiau aptartų tendencijų vidutinis kaimo gyventojų tankumas RAS 2001–2017 m. pastebimai sumažėjo (3 pav.): 2001 m. jis buvo 13,2 gyv./km², 2011 m. – 10,6 gyv./km², 2017 m. – tik 9,1 gyv./km². Dabar daugiau kaip pusėje RAS kaimo gyventojų tankumas nesiekia 10 gyv./km². Vidutinis šalies kaimo gyventojų tankumas mažėja šiek tiek lėčiau: 2001 m. jis buvo 17,7 gyv./km², 2011 m. – 15,6 gyv./km², o 2017 m. – 14,3 gyv./km². RAS per 2001–2017 m. laikotarpį gyventojų tankumas sumažėjo žymiai sparčiau (31,1 proc.) nei vidutiniškai šalyje (19,2 proc.). Todėl visa šalies kaimiška teritorija sparčiai artėja prie retai apgyventos teritorijos statuso (3 pav.).

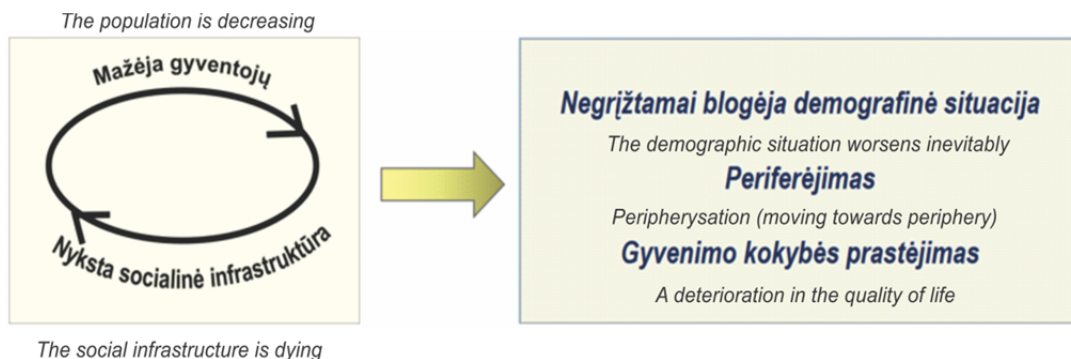
3 pav. Retai apgyventos Lietuvos savivaldybės 2001–2017 m. (Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017g)

Fig. 3. Sparsely populated municipalities of Lithuania in 2001–2017 (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017g)

2. Bendrojo ugdymo mokyklų ir mokinių skaičiaus kaita savivaldybėse

Išibėgėjusios depopuliacijos padarinys – mažėjantis mokyklinio amžiaus vaikų skaičius, nors pastaraisiais metais ši tendencija kiek sulėtėjo. Ne vien tik švietimo, bet ir kitų socialinių paslaugų infrastruktūros tinklų nykimas didina gyventojų gerovės teritorinius skirtumus, socialinę ir teritorinę atskirtį. Tai neigiamai veikia gyventojų

nuotaikas, demografinius, socialinius, ekonominius ir kitus procesus. Formuojasi tam tikras uždaras ratas: mažėja gyventojų – nyksta socialinė infrastruktūra – mažėja gyventojų (4 pav.). Tokia RAS padėtis panaikina demografinės situacijos ir mokyklų tinklo kaitos pagerėjimo galimybę. Nepadeda ir masinė mokyklų bei kitų socialinių paslaugų infrastruktūros arba kelių, gyvenviečių centrinių dalių (aikščių, parkų, gatvių ir kt.) renovacija – gerėjančios gyvenimo sąlygos gyventojų nepritraukia ir susiformavusio demografinio elgesio modelio nekeičia.

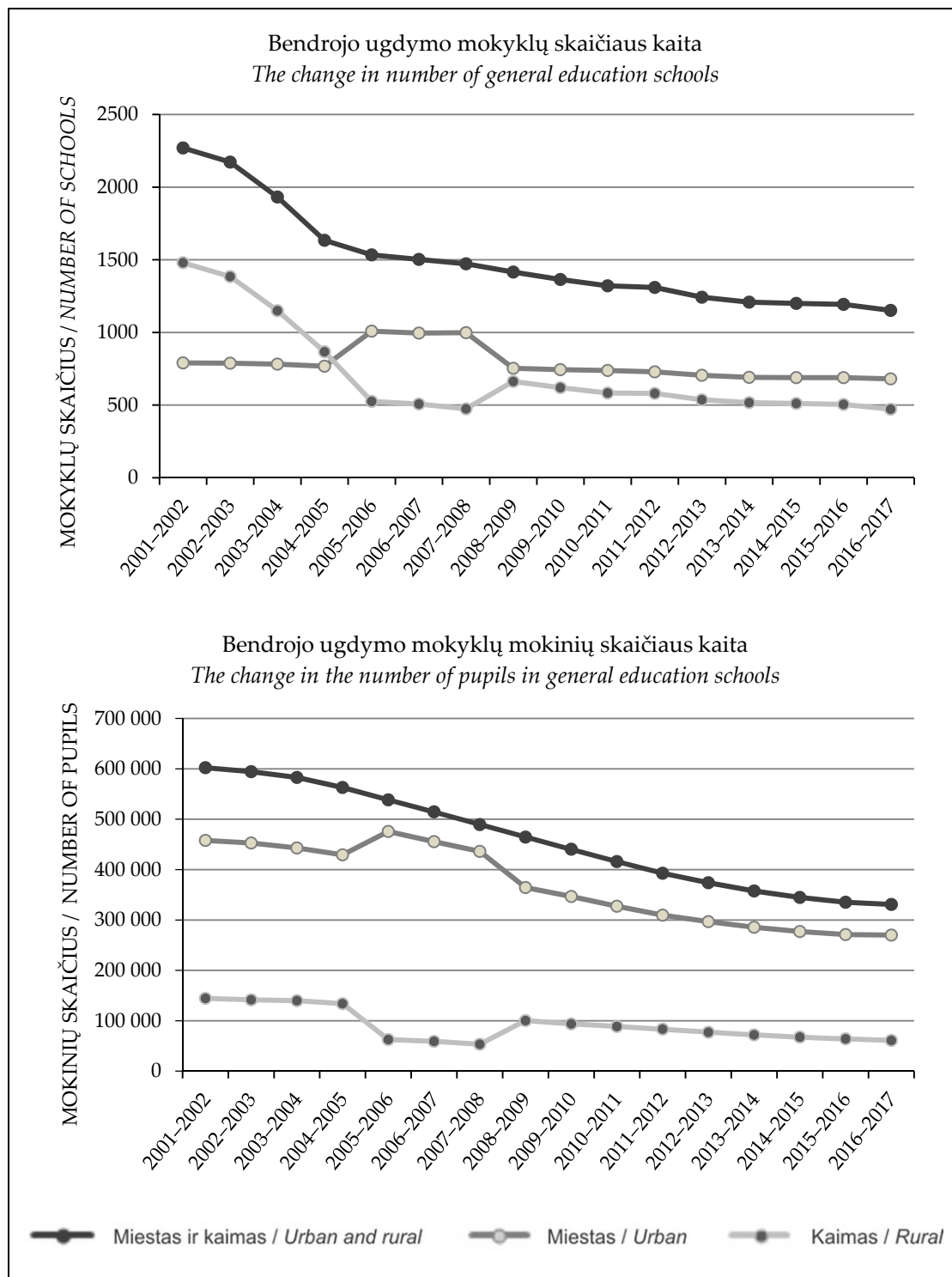
4 pav. Teritorinės atskirties gilėjimo procesas

Fig. 4. The process of deepening the territorial exclusion

Nors mokyklos sparčiai nyksta visoje Lietuvoje, RAS jų skaičius mažėja sparčiau. Kai kuriose RAS gimnazijų ar vidurinių mokyklų (jei neskaičiuoti jų skyrių) liko vos po 2–3, jos jau pradeda koncentruotis tik savivaldybių centruose arba didesnėse gyvenvietėse (pvz., Molėtų r. sav., Rietavo sav.)¹⁷. Pastaruoju metu dalis paslaugų Lietuvoje tampa mobiliomis (parduotuvės, paštas). 2015 m. Domeikavoje (Kauno r. sav.) įkurtas pirmasis Lietuvoje mobilus modulinis darželis, kurį pagal poreikį galima greitai pastatyti ar permodeliuoti pagal reikiamą vaikų skaičių. Vėliau tokie darželiai pradėti statyti ir Vilniuje. Mokyklos mobiliomis dar netapo.

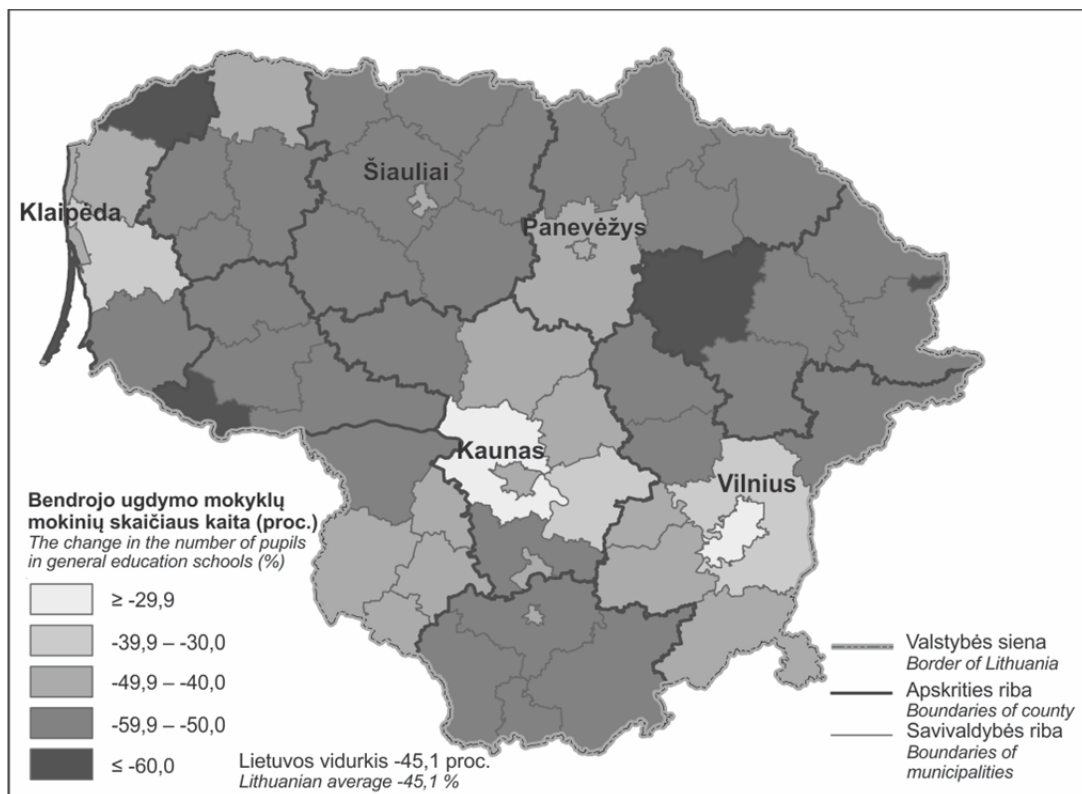
Bendrojo ugdymo mokyklų ir mokinių skaičiaus kaitos 2001–2016 m. duomenys (5, 6, 8 pav.) kelia nerimą. Blogiausia situacija Lietuvoje yra RAS ir kitose kaimiškose teritorijose. Todėl pagrįstai šias teritorijas galime vadinti probleminėmis. Nuo 2001 m. šalyje bendrojo ugdymo mokyklų skaičius sumažėjo beveik dvigubai – 49,3 proc. (miestuose – 13,9 proc., RAS – 61,9 proc., visose kaimiškose teritorijose – 68,2 proc.). Mokinių skaičius, išskyrus miestus, mažėjo kiek lėčiau – 45,1 proc. (miestuose – 41,1 proc., RAS – 55,1 proc., visose kaimiškose teritorijose – 57,8 proc.). Miestuose mokyklų skaičius galėjo mažėti lėčiau dėl to, kad jas lanko ir apymiesčių gyventojų vaikai.

¹⁷ Statistika, deja, neatspindi realios situacijos. Pvz., pasitaiko atvejų, kai mokyklų skyriai nelaikomi kaip atskiros mokyklos, yra mokyklų, kurios išlieka įregistruotos kaip veikiančios, įtraukiamos į statistiką, bet jau 2–3 metus jose nėra mokinių, 10 paveiksle jos dar žymimos kaip veikiančios. Taip pasitaiko atvejų, kai yra deklaruojama, kad daugiafunkciniame seniūnijos centre veikia pradinio ugdymo mokykla, tačiau realiai mokykloje nėra nei vieno mokinio. Galima daryti prielaidą, kad tikrasis bendrojo ugdymo mokyklų tinklas yra dar retesnis, mokyklų skaičius – mažesnis. Todėl švietimo sistemos stebėsenai turi būti nuolatinė, kasmet atnaujinama mokyklų ir mokinių skaičiaus apskaita, duomenys laiku pateikiami duomenų bazėse. Tikslesnius duomenis pateikia AIKOS (<https://www.aikos.smm.lt/>), todėl jais remtasi sudarant 10 paveikslą.

5 pav. Bendrojo ugdymo mokyklų ir mokinių skaičiaus kaita Lietuvoje 2001–2016 m. (Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017a; 2017b)

Fig. 5. Change in the number of general education schools and pupils in Lithuania in 2001–2016 (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017a; 2017b)

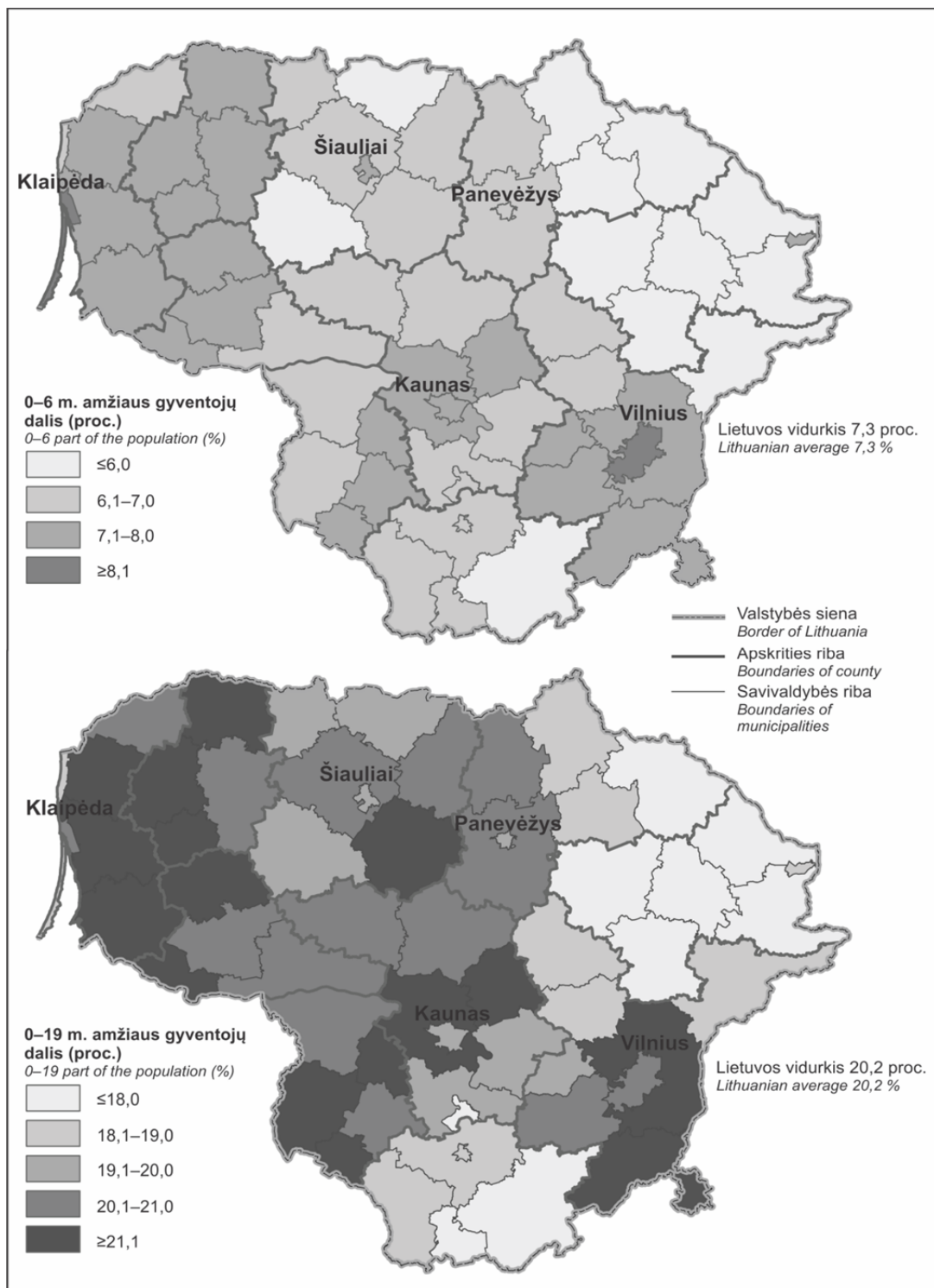
6 pav. Bendrojo ugdymo mokyklų mokinių skaičiaus kaita savivaldybėse 2001–2016 m. (Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017b)

Fig. 6. Change in the number of pupils in general education schools in municipalities in 2001–2016 (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017b)

Kaip jau anksčiau minėta, mokinių skaičius 2001–2016 m. pastebimai sumažėjo visoje Lietuvoje – 45,1 proc. (miestuose – 41,1 proc., RAS – 55,1 proc., visose kaimiškose teritorijose – 57,8 proc.). Vilniaus, Kauno, Klaipėdos miestuose ir aplink juos esančiose savivaldybėse mokinių skaičius mažėjo beveik dvigubai lėčiau nei vidutiniškai šalyje. Didžiausiu mokinių skaičiaus sumažėjimu išsiskiria būtent kai kurios RAS (Anykščių r. sav., Pagėgių sav.) (6 pav.). Visagine mokinių skaičius sumažėjo penktadaliu – labiau nei vidutiniškai šalyje – 69,7 procento.

Analizuojant bendrojo ugdymo mokyklų tinklo ir mokinių skaičiaus kaitą, taip pat norint numatyti mokyklų tinklo kaitos perspektyvas, reikėtų atsižvelgti į svarbų demografinį rodiklį – vaikų dalį nuo visų gyventojų. Be to, šioje gyventojų grupėje reikėtų išskirti ir 0–6 metų amžiaus grupę, nes tai yra būsimoji pradinė klasių mokiniai. Šie rodikliai leidžia įvertinti bendrojo lavinimo mokyklų perspektyvą ir planuoti būtinąs lėšas bendrajam lavinimui.

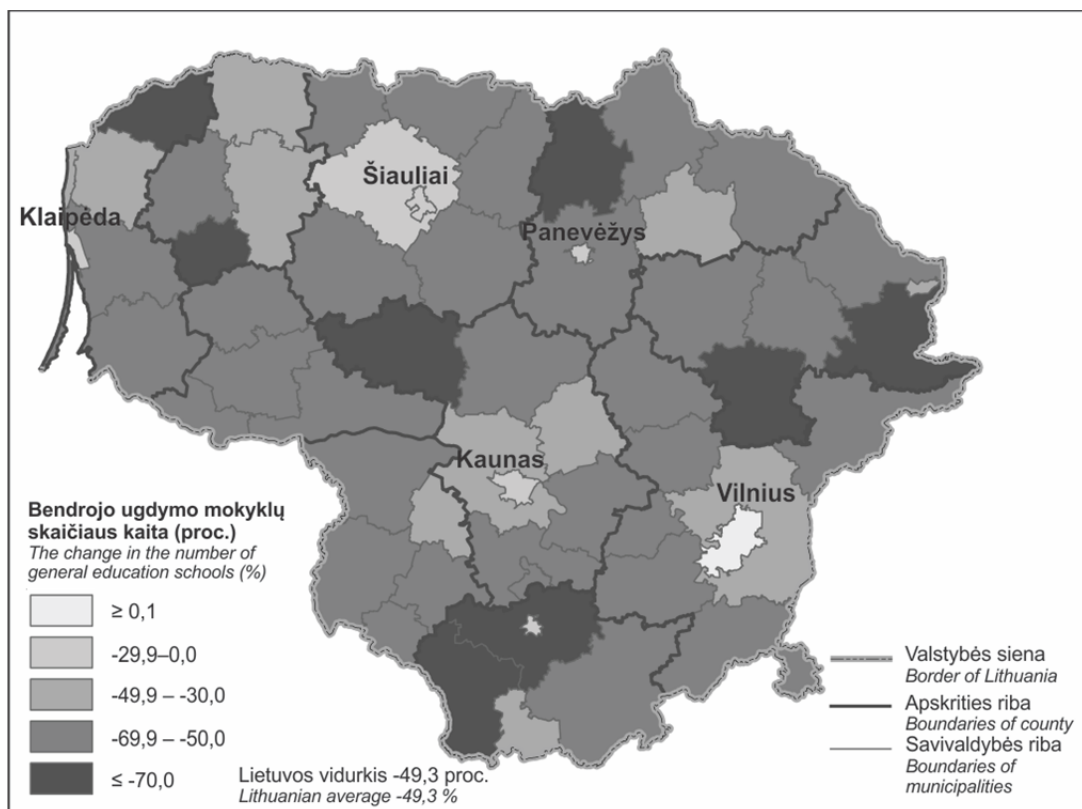
7 paveiksle gana aiškiai matomi teritoriniai dėsningumai 2017 m. pradžioje: Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuva pasižymi mažiausia vaikų (0–19 m.) dalimi, Vidurio Lietuva yra arčiau šalies vidurkio (20,2 proc.), o didesnė vaikų dalis vis dar išlieka Vakarų Lietuvos savivaldybėse (7 pav.). Didesne vaikų dalimi taip pat išsiskiria ir savivaldybės aplink Vilniaus ir Kauno miestus. Pagal šį rodiklį prasčiausia padėtis yra RAS, kuriose 0–19 metų vaikai sudaro 18,8 proc. visų 22 RAS gyventojų. Tačiau geriausia padėtis yra ne Lietuvos miestuose (19,9 proc.), o visose kaimiškose teritorijose (20,8 proc.).

7 pav. 0–6 m. ir 0–19 m. amžiaus gyventojų dalis savivaldybėse 2017 m. (Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017f)

Fig. 7. 0–6 and 0–19 the age of the population in municipalities in 2017 (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017f)

Vaikų dalis iki 6 metų amžiaus (šalies vidurkis 7,3 proc.) leidžia įvertinti būsimą mokinių skaičių, pirmiausia, pradinėse mokyklose, ir numatyti tikėtiną jų skaičių aukštesnės pakopos bendrojo ugdymo mokyklose. Ikimokyklinio amžiaus vaikų 2017 m. pradžioje daugiau yra miestuose – 7,7 proc., mažiau kaimiškose vietovėse – 6,7 proc., o RAS jų dalis visai nedidelė – 6,0 procentai (7 pav.). Todėl tikėtina, kad artimiausiu metu daugiau mokinių nesulauks Šiaurės Rytų Lietuvos regiono ir kai kurios kitos rajonų savivaldybės (Joniškio, Kelmės, Varėnos ir kt.).

8 pav. Bendrojo ugdymo mokyklų skaičiaus kaita savivaldybėse 2001–2016 m. (Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017a)

Fig. 8. Change in the number of general education schools in municipalities in 2001–2016 (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017a)

Mokyklų tinklo kaita Lietuvoje išsiskiria Vilniaus miesto savivaldybė, kurioje bendrojo ugdymo mokyklų skaičius šiek tiek padidėjo (12,3 proc.). Kitose didžiųjų miestų (Kauno, Klaipėdos, Šiaulių) ir jas supančių rajonų savivaldybėse mokyklų skaičius mažėjo lėčiau nei vidutiniškai. Ryški mokyklų tinklo nykimo tendencija Rytų Lietuvoje ir kitų regionų savivaldybėse: Ignalinos, Molėtų, Lazdijų, Alytaus, Pasvalio, Skuodo, Raseinių rajonų savivaldybėse ir Rietavo savivaldybėje bendrojo ugdymo mokyklų skaičius sumažėjo net 70–75 procentais (8, 10 pav.). Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos (AIKOS) ir Lietuvos statistikos departamento pateiktais bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitos 2001–2016 m. duomenimis, 22-jose RAS šiuo metu yra likusios 307 bendrojo ugdymo mokyklos, iš jų – 255 bazinės mokyklos, kurioms priklauso 52 skyriai (Lietuvos Respublikos švietimo..., 2017; Lietuvos statistikos departamentas, 2017a).

Vaikų ir mokyklų skaičiaus kaita leidžia įvertinti, koks yra esamas ir būsimas ne tik mokyklų, bet ir mokytojų poreikis. Suprantama, kad mažėjant bendrojo ugdymo mokinių skaičiui, turėtų mažėti ir mokytojų skaičius. Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje mokytojų (dieninių bendrojo lavinimo mokyklų mokytojų, dirbančių pagrindiniame darbe) skaičius sumažėjo nuo 49 843 iki 30 941 (37,9 proc.; miestuose – 32,94 proc., visose kaimiškose teritorijose – 48,8 proc.) (9 pav.). RAS 2001–2016 m. mokytojų skaičius sumažėjo nuo 10 336 iki 5 696 (55,1 proc.)¹⁸.

Nuo 2001–2002 iki 2016–2017 mokslo metų šalyje vienam mokytojui tenkantis mokinių skaičius sumažėjo nuo 12,1 iki 10,7 mokinio (miestuose – nuo 13,4 iki 11,8; kaimiškose teritorijose – nuo 9,2 iki 7,6). Didesnis mokytojų skaičius tarsi galėtų užtikrinti geresnę mokymosi kokybę kaimiškose vietovėse, nes mokytojas gali daugiau dėmesio skirti kiekvienam mokiniui. Tačiau kaimiškų vietovių ir RAS mokytojai dažnai dirba ne vienoje darbovietėje, nes jiems nesusidaro visas darbo krūvis, todėl jie priversti dirbti keliuose bendrojo ugdymo mokyklose, važinėti į kelias gyvenvietes. Be to, didelė dalis mokytojų yra vyresnio amžiaus. Mokytojai priversti daug dirbti, negali sutelkti dėmesio vienos mokyklos mokiniams arba, neturėdami viso darbo krūvio, gauna mažesnius darbo užmokesčius. Todėl nukenčia mokinių mokymo kokybė.

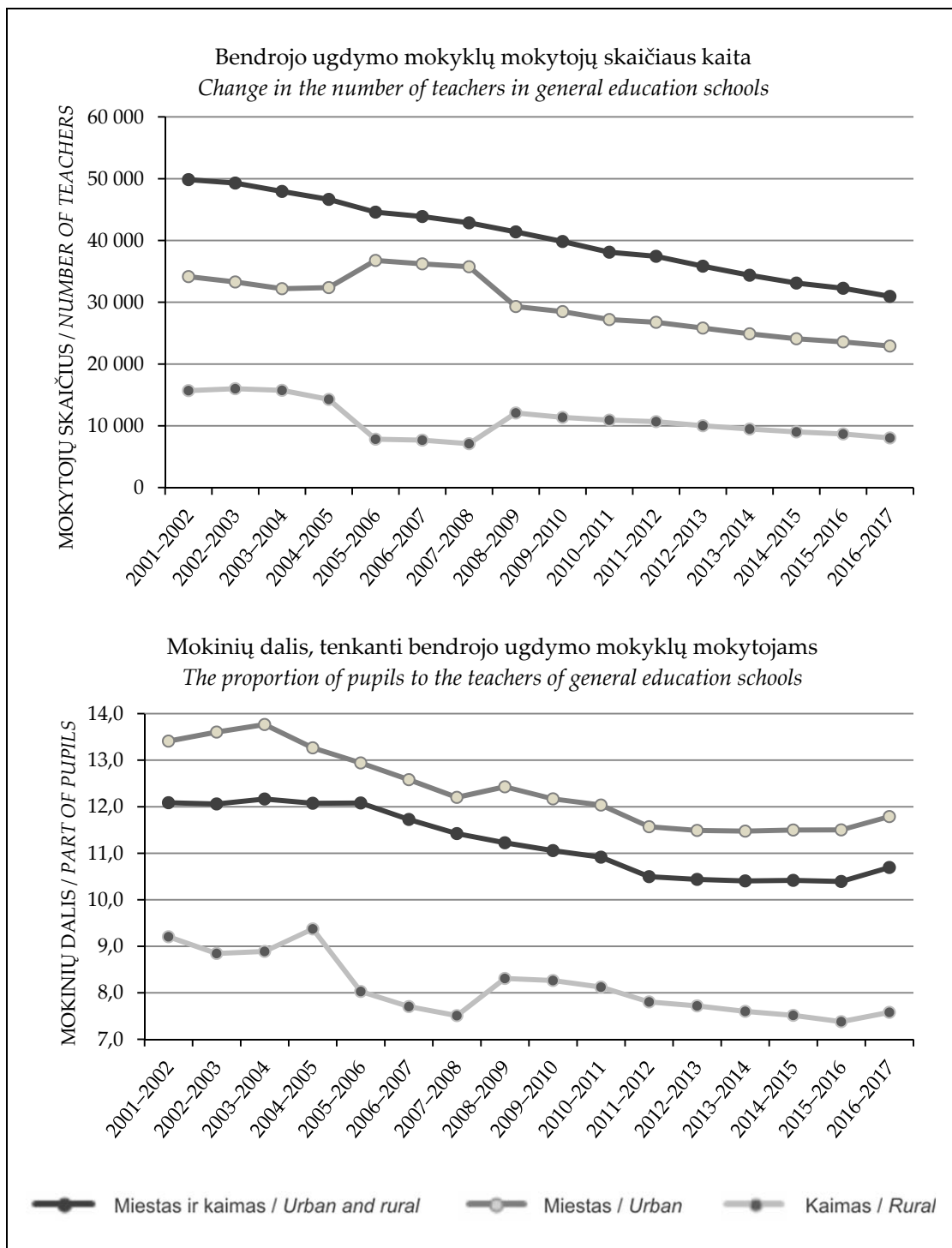
3. Bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaita Šiaurės Rytų probleminiame regione

Sudėtinga situacija ir tendencijomis išsiskiria Šiaurės Rytų Lietuva, kuri pasižymi sparčiai nykstančiu bendrojo ugdymo mokyklų tinklu (10 pav.), mažėjančiu mokinių skaičiumi, labai nedidele ikimokyklinio amžiaus vaikų dalimi. Todėl šį regioną įvardijame kaip probleminių ir pasirinkome detalesnei analizei kaip atskirą retai apgyvento regiono atvejį.

2001 m. Šiaurės Rytų Lietuvos RAS (10 pav.) buvo 357 bendrojo ugdymo mokyklos, iš kurių iki 2016 m. uždarytos net 199 (liko 158 bendrojo ugdymo mokyklos), mokyklų skaičius sumažėjo 56 procentais. Daugiausia mokyklų panaikinta Molėtų (70,0 proc.) ir Ignalinos (75,0 proc.) rajonų savivaldybėse. Mažiausius pokyčius patyrė Kupiškio rajono savivaldybė (-36,4 proc.). Analizuojamu laikotarpiu daugiausia buvo uždaryta pradinė mokyklų – 126 (63,3 proc. visų uždarytų mokyklų) ir pagrindinė – 59 (29,6 proc.), uždaryta tik viena gimnazija (Rokiškio Juozo Tumo-Vaižganto vidurinė mokykla ir Rokiškio „Romuvos“ gimnazija buvo sujungtos ir tapo Rokiškio Juozo Tumo-Vaižganto gimnazija). Tačiau tiksliai įvertinti bendrojo ugdymo mokyklų skaičiaus kaitą yra gana sudėtinga, kadangi nuo 2001 m. tos pačios mokyklos tipas galėjo pasikeisti net keletą kartų (pagrindinė mokykla po reorganizacijos paverčiama pradine arba vidurinė mokykla paverčiama progimnazija ir t. t.) arba ji buvo prijungiama prie kitos mokyklos ir virsdavo kitos mokyklos skyriumi. Tačiau pastebėta tendencija, kad mokyklai tapus skyriumi, po 2–3 metų ji jau likviduojama (pvz., pagrindinė mokykla po reorganizacijos tampa pradine, vėliau pradinė – kitos mokyklos skyriumi, ir galiausiai skyrius panaikinamas) (Lietuvos Respublikos švietimo..., 2017).

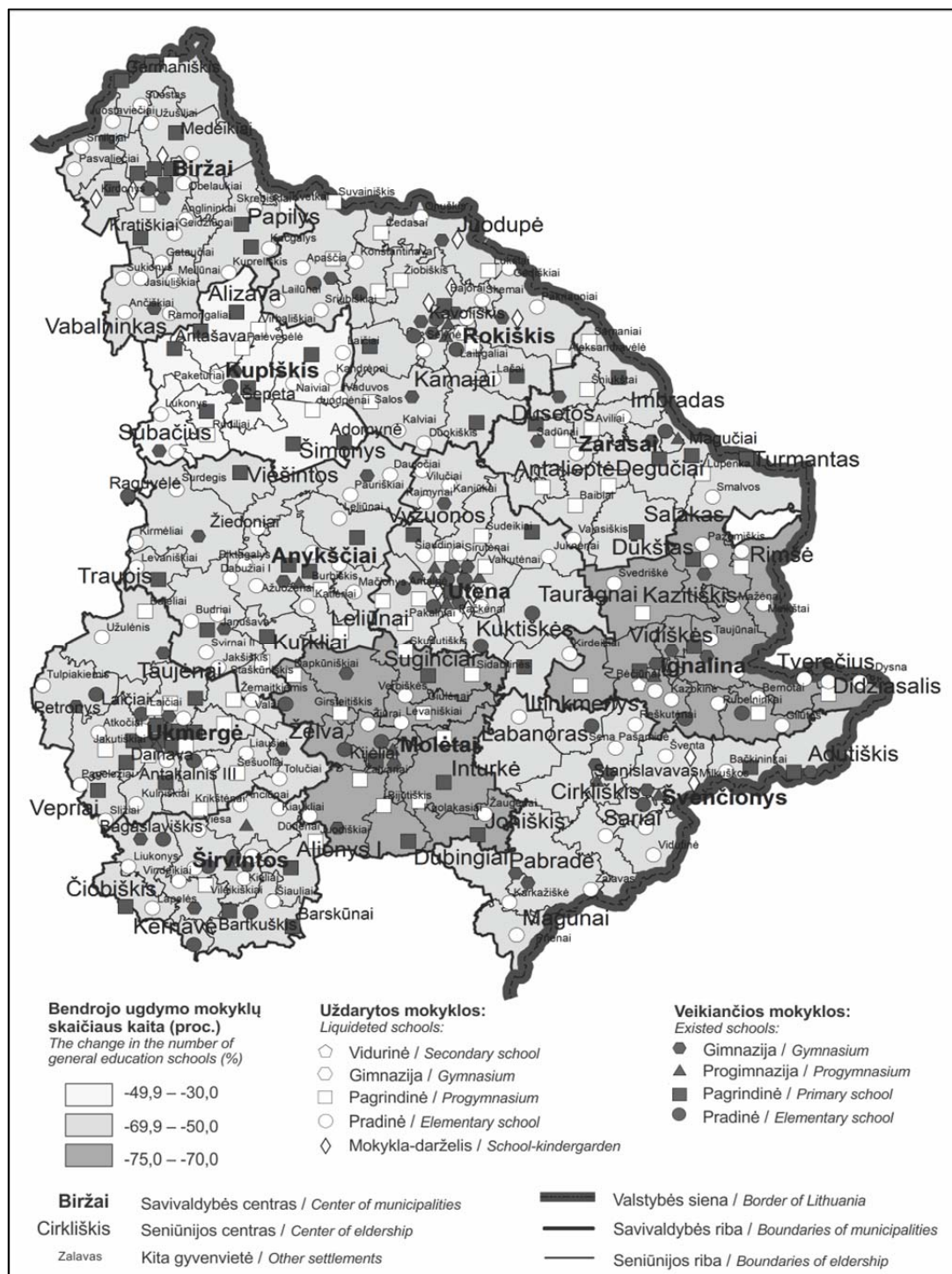
Analizuojant Šiaurės Rytų regioną, matome (10 pav.), kad bendrojo ugdymo mokyklų tinklas traukėsi ir koncentravosi į savivaldybių administracinius centrus, miestus ar didesnes gyvenvietes. Gimnazijos ir progimnazijos dažniausiai telkiasi miestuose, kartais turi ir skyrius kaimiškose vietovėse (pvz., Švenčionių Zigmo Žemaičio gimnazijai priklauso Adutiškio vidurinio ugdymo skyrius, kuriame yra įsteigtos klasės, priklausančios gimnazijos tipui, taip pat Adutiškyje veikia dar ir Švenčionių r. Adutiškio pagrindinė mokykla).

¹⁸ Sudėtinga nuosekliai vertinti mokytojų (kaip ir mokyklų bei mokinių skaičiaus kaitą), dirbančių pagrindiniame darbe, skaičiaus kaitą miesto ir kaimo vietovėse. 2005–2008 m. buvo pasikeitęs bendrojo ugdymo mokyklų skirstymas pagal gyvenamąją vietovę, todėl ir skaičiaus kitimą vertinti sudėtinga, o nuo 2010 m. pateikiamas bendras mokytojų ir mokyklų vadovų skaičius.

9 pav. Bendrojo ugdymo mokyklų mokytojų skaičiaus kaita ir mokinių dalis, tenkanti mokytojams 2001–2016 m. (Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2017b; 2017c)

Fig. 9. Change in the number of teachers in general education schools and the proportion of pupils to the teachers (Source: Lietuvos statistikos departamentas, 2017b; 2017c)

10 pav. Bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaita Šiaurės Rytų Lietuvoje 2001–2016 m. (Šaltiniai: Lietuvos statistikos departamentas, 2017a; Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos (AIKOS), 2017; LR švietimo ir mokslo ministerija, 2017)

Fig. 10. Changes in the network of general education schools in the North-Eastern Lithuania in 2001–2016 (Sources: Lietuvos statistikos departamentas, 2017a; Lietuvos Respublikos švietimo... (AIKOS), 2017; Lietuvos Respublikos švietimo..., 2017)

Apibendrinimai ir rekomendacijos

Bendrojo ugdymo mokyklų tinklo kaitos 2001–2016 m. analizė parodė, kad mokyklų tinklas nyksta labai sparčiai, ypač ši tendencija ryški RAS (pvz., Šiaurės Rytų Lietuvoje). Tam didžiausią įtaką daro neigiami demografiniai procesai (mažas gimstamumas ir natūralus gyventojų skaičiaus mažėjimas, didelė emigracija į užsienį ir didesnius šalies miestus, gyventojų senėjimas). Todėl 2001–2016 m. RAS:

- sparčiau nei vidutiniškai šalyje mažėjo bendrojo ugdymo mokyklų mokinių skaičius (Lietuvoje – 45,1 proc., RAS – 55,1 proc.);
- sparčiau nei vidutiniškai šalyje mažėjo bendrojo ugdymo mokyklų skaičius (Lietuvoje – 49,3 proc., RAS – 61,9 proc.);
- sparčiai mažėjo bendrojo ugdymo mokyklų mokytojų skaičius (Lietuvoje – 37,9 proc., visose kaimo vietovėse – 48,8 proc.);
- vyko mokyklų tinklo degradacija – dalis mokyklų buvo uždaromos (likviduojamos), dalis jų reorganizuojamos į žemesnės pakopos švietimo įstaigas arba tapo kitų mokyklų filialais;
- vyko mokyklų koncentracija savivaldybių administraciniuose centruose ir didesnėse gyvenvietėse, todėl mokyklos pradėjo „tolti“ ir tapo sunkiau pasiekiamos;
- didėjo regioniniai mokyklų tinklo tankumo skirtumai. Kai kuriose Šiaurės Rytų Lietuvos savivaldybėse (Molėtų r., Ignalinos r.) mokyklų skaičius sumažėjo net 70–75 procentais.

Mokykla retai apgyventoje teritorijoje yra labai svarbus bendruomenės gyvenimo organizacinis centras, vienijantis visas amžiaus kartas. Būtent ji dažnai yra ta vieta, kurioje vyksta kultūrinis vietos gyventojų gyvenimas, todėl uždarius mokyklą jis gali sunykti. Be to, mokyklų tinklo nykimas veikia ir gali paveikti teritorinės ir socialinės atskirties didėjimą, nes:

- padidėja atstumas iki artimiausios švietimo įstaigos;
- gali pablogėti viešojo transporto paslaugų prieinamumas visiems gyventojams (mažėja maršrutų ir reisų skaičius, o tai blogina kitų įstaigų pasiekiamumo galimybes);
- gyvenvietės praranda patrauklumą, perspektyvą, nes jose gali sunykti ir nyksta paslaugas teikiančios įmonės ir įstaigos (socialinių paslaugų infrastruktūra);
- mažėja teritorijos perspektyvumas ir patrauklumas investicijoms;
- gali padidėti nedarbo lygis, nes sumažėja darbo vietų (bedarbiais lieka dalis mokytojų, kitas aptarnaujantis personalas), gyventojai darbo priversti ieškoti kitur.

Jei tendencijos nepasikeis, o prielaidų tam kol kas nėra, visa Lietuvos kaimiška teritorija taps retai apgyventa per artimiausius 10–12 metų. Tikėtina, kad po kelerių metų ne tik Šiaurės Rytų Lietuvoje, bet ir kitose probleminiuose regionuose bendrojo ugdymo mokyklos liks tik savivaldybių centruose, miestuose ar didesnėse gyvenvietėse. Prielaidų, kad artimiausiu metu pagerės bendrojo ugdymo mokyklų tinklo padėtis, taip pat nėra (2017 m. duomenimis, Lietuvoje ikimokyklinio amžiaus vaikai (0–6 m.) sudarė 7,3 proc. gyventojų, RAS – tik 6,0 procentus, o Šiaurės Rytų Lietuvoje jau susiformavo 9 rajonų savivaldybių ištisinis regionas, kuriame ikimokyklinio amžiaus vaikai sudaro mažiau kaip 6 proc. gyventojų).

Bendrojo ugdymo mokyklų tinklo nykimas, spartūs depopuliacijos procesai RAS didina gyventojų socialinę ir teritorinę atskirtį, o tai sudaro prielaidas jas priskirti prie

probleminių regionų. Todėl ir švietimo sistemos stebėseną turi būti nuolatinė, vykdoma ne tik visos šalies mastu, bet ir atskirai RAS. Tai turėtų daryti ne tik Lietuvos švietimo ir mokslo ministerija, bet ir mokslininkai. Turėtų būti nustatyta mažo gyventojų tankumo atskaitos riba, kuria remiantis būtų pradėtos taikyti specialios mokyklų tinklo nykimo stabilizavimo priemonės (mūsų siūloma riba – mažiau kaip 12,5 arba 15,0 gyv./km² kaimo gyventojų tankumas). Taip bus užtikrinama nuosekli ir pagrįsta švietimo regioninė politika, leidžianti sumažinti mokyklų skaičiaus nykimo tempus.

Norint pristabdyti mokyklų tinklo nykimą ir didėjančią retai apgyventų teritorijų socialinę ir teritorinę atskirtį, jų vartimą problemineis regionais, siūlomos šios rekomendacijos:

- renovuojamų mokyklų atranka turėtų būti vykdoma remiantis demografinėmis prognozėmis (tai leistų įvertinti, ar mokykla artimiausiu metu nebus uždaryta dėl nepakankamo mokinių skaičiaus, ar pastatai neliks apleisti); nedidelės kilnojamos modulinės pradinės mokyklos galėtų būti vienas iš būdų taupyti lėšas ir išsaugoti mokyklą arčiau gyventojų;
- turėtų būti vykdomas labiau apgalvotas mokyklų reorganizavimas (pvz., savivaldybių centruose esančias gimnazijas jungti su progimnazijomis, o ne su pradinėmis mokyklomis, taip mokytojai turėtų didesnius darbo krūvius);
- kaimo mokykloms (ypač RAS) galėtų būti taikomi kitokie, specialūs, reikalavimai: leisti formuoti klases su mažesniu mokinių skaičiumi; įteisinti mažesnę privalomą darbo krūvį mokytojams; mokėti specialų (pastebimo dydžio) priedą prie atlyginimo mokytojams, dirbantiems retai apgyventose teritorijose, kad galima būtų pritraukti geresnių specialistų, jaunesnių mokytojų.

Literatūra

- Daugirdas, V., Burneika, D., Kriaučiūnas, E., Ribokas, G., Stanaitis, S., Ubarevičienė, R., 2013. *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*, Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Dumbliauskienė, M., Staugaitytė S., 2013. Rytų Lietuvos daugiakalbių savivaldybių bendrojo ugdymo sistemos kompleksinis vertinimas. *Geografijos metraštis*, 46: 15–31.
- Gaučas, P., 1992. Etnolingvistinė situacija ir bendrojo lavinimo mokyklos Pietryčių Lietuvoje 1945–1991 metais. *Rytų Lietuva: Istorija, kultūra, kalba*, 141–150. Vilnius.
- Gaučas, P., 1996. Dėstomosios kalbos Vilniaus rajono bendrojo lavinimo mokyklose 1987–1995 metais: statistinė–geografinė apžvalga. *Geografijos metraštis*, 29: 369–379.
- Gaučas, P., 1997a. Dėstomosios kalbos Pietryčių Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose atgimimo ir valstybės atkūrimo laikotarpiu (1987–1996). *Lietuvos visuomenės geografijos problemos*. Vilnius: Apyaušris.
- Gaučas, P., 1997b. *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida XVII a. pirmoje pusėje –1939 m.*, Daktaro disertacija. Vilnius, VU, GMF.
- Gaučas, P., 2000. Dėstomosios kalbos Pietryčių Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose 1945–1999 m. *Geografija*, 36 (2): 47–54.
- Kriaučiūnas, E., Pociūtė-Sereikienė, G., Ribokas, G., 2016. Gyventojų aptarnavimo įstaigų tinklo kaitos tendencijos Lietuvos kaimo gyvenvietėse. *Lietuvos socialinė raida: teritorinis aspektas*, 6: 80–94.
- Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerija. 2004. *Mokyklų tinklo pertvarkos metodinės rekomendacijos*. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerija. 2008. *Lietuva. Švietimas regionuose. Ugdymo aplinka*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.
- Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerija. 2015. *Lietuva. Švietimas regionuose. Mokykla*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.
- Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerija. 2017. *Lietuvos Respublikos bendrojo ugdymo mokyklų tinklo pertvarka 2001–2016 metais*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.

- Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerija. 2017. *Švietimo ir mokslo institucijos (AIKOS)*. Prieiga per internetą: <https://www.aikos.smm.lt/Registrai/Svietimo-ir-mokslo-institucijos/SitePages/Pagrindinis.aspx?ss=94b103aa-8181-47cb-8fd8-ff69513f69a9> [prisijungta 2017 09 11].
- Lietuvos Respublikos švietimo įstatymo pakeitimo įstatymas. 2011 kovo 17 d. Nr. XI-1281. *Valstybės žinios*, 2011-03-31, Nr. 38-1804. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.395105> [prisijungta 2017 12 28].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017a. *Bendrojo ugdymo mokyklos 2001–2016 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 09 11].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017b. *Bendrojo ugdymo mokyklų mokiniai 2001–2016 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 09 11].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017c. *Bendrojo ugdymo mokyklų mokytojai ir vadovai 2001–2016 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 11 11].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017d. *Bendrojo ugdymo mokyklų mokytojai ir vadovai 2010–2016 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 11 11].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017e. *Natūrali gyventojų kaita 2001–2016 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 11 11].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017f. *Nuolatinis gyventojų skaičius metų pradžioje pagal amžių 2017 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 10 22].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2017g. *Nuolatinis gyventojų skaičius metų pradžioje 2001–2017 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2017 05 30].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2018a. *Emigrantai 2001–2017 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2018 01 11].
- Lietuvos statistikos departamentas. 2018b. *Imigrantai 2001–2017 m.* Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/> [prisijungta 2018 01 11].
- Luobikienė, I., 2016. Rečiausiai apgyvendintose Lietuvos teritorijose gyvenančių vaikų ugdymo(si) poreikių tenkinimo tyrimo prielaidos institucijų bendradarbiavimo kontekste. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 1 (38): 67–74.
- Trakšelys, K., 2015. Žmogaus gerovės kūrimas transformuotoje visuomenėje: švietimo prieinamumo principas. *Filosofija. Sociologija*, 26(2), p. 129–134.

CHANGES IN THE NETWORK OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS IN PROBLEMATIC REGIONS OF LITHUANIA IN 2001–2016 – INCREASING REFLECTION OF SPATIAL EXCLUSION

Viktorija Baranauskienė, Vidmantas Daugirdas¹⁹

LSRC Institute of Human Geography and Demography, A. Goštauto str. 9, LT-01108 Vilnius
E-mail: baranauskiene.viktorija@gmail.com; vidmantas.geo@gmail.com

Summary

The purpose of this research was to determine 2001–2016 the trends of the change in the network of general education schools in Lithuania's problem regions during the period and to assess their impact on the growing social and spatial exclusion which directly relates to the quality of life and welfare. The purpose of this study was to determine 2001–2016 the trends of the change in the network of general education schools in Lithuania's problem regions during the period and to assess their impact on the growing social and spatial exclusion which directly relates to the quality of life and welfare. Twenty-two sparsely populated municipalities (hereafter SPM) have been selected as the subject of the research in which the rural population density in 2017 at the beginning of the year does

¹⁹ The article is based on the report „Changes in the network of general education schools in problematic regions of Lithuania in 2001–2016 – increasing reflection of spatial exclusion“ which was read at the 2nd International Research Conference „Towards Research – Based Education“. This research was funded by a grant (No. GER-005/2017) from the Research Council of Lithuania and was performed in cooperation with the PhD student V. Baranauskienė of the Lithuanian Social Research Centre.

not exceed 12,5 inhabitants per square kilometer and could be considered as an integral part of problem regions.

In this article, the network of general education schools is regarded as one of the main factors influencing spatial and social exclusion.

The analysis of changes in the network of general education schools in 2001–2016 has shown that the network of schools is disappearing very rapidly. Especially this trend is marked by SPM (for example, in North-East Lithuania). This is mostly influenced by negative demographic processes (low fertility and natural decrease in population, large emigration abroad and larger cities of the country, population aging). Therefore, in 2001–2016 SPM:

- the number of pupils in general education schools has decreased faster than the average in the country (45,1% in Lithuania, 55,1% in SPM);
- the number of schools of general education decreased faster than the average in the country (49,3% in Lithuania, 61,9% in SPM);
- the number of teachers of general education schools has rapidly decreased (37,9% in Lithuania, 48,8% in all rural areas);
- there was a degradation of the network of schools – part of the schools were closed (liquidated), some of them were reorganized into lower-level educational establishments or became branches of other schools;
- the concentration of schools in municipal administrative centers and larger settlements took place, which made schools "move" and become more difficult to reach;
- regional differences in the density of school networks have increased. In some municipalities in the North-Eastern Lithuania (Molėtai and Ignalina district) the number of schools decreased by as much as 70–75%.

In addition, the loss of the school network has a potential impact on the increase in spatial and social exclusion, as:

- increase distance to the nearest educational institution;
- the availability of public transport services for the whole population may decrease (reducing the number of routes and voyages, which worsens the accessibility of other institutions);
- locality loses attractiveness, prospect, as companies and institutions that provide services (services and facilities) disappear and disappear (infrastructure of social services disappears);
- the territory's viability and attractiveness for investments are decreasing;
- the unemployment rate may increase as job losses (unemployed teachers, other servicing staff) remain, people are forced to seek work elsewhere.

If trends do not change, and assumptions are not yet available, the whole of Lithuania's rural territory will rarely come to life in the next 10–12 years. It is likely that after several years, schools of general education will remain only in municipal centers or in larger settlements, not only in North Eastern Lithuania but also in other problem regions. There is also no assumption that the situation in the network of general education schools will improve in the near future.

The disappearance of the network of general education schools rapid depopulation processes in SPM, increases the social and spatial exclusion of the population, which creates preconditions for assigning them to problem regions. Therefore, the monitoring of the education system should be permanent, carried out not only nationwide, but also separately from the SMP. A low population density reference threshold should be set aside, leading to the introduction of special measures to stabilize the school network (our proposed limit is less than 12,5 or 15,0 inhabitants per square kilometer rural population density). This will ensure a coherent and sound regional education policy.

In order to slow down the decline of the school network and the growing social and spatial exclusion of sparsely populated areas, their conversion into problem regions these recommendations are proposed:

- the selection of renovated schools should be based on demographic projections (it would allow to assess whether the school will not be closed in the near future due to the lack of students, or the buildings will not be abandoned); small portable modular elementary schools could be one way to save money and save the school closer to the population;

- a more deliberate reorganization of schools should be implemented (for example, the integration of upper secondary schools in municipalities with progymnasium education and not with elementary schools, thus teachers would have more workloads);
- different special requirements could be applied to rural schools (especially SMP): allow classes to be formed with fewer pupils; to impose a lower obligatory workload for teachers; to pay a special (sizeable) supplement to salary for teachers working in sparsely populated areas in order to attract better specialists, younger teachers.